

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ Й ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТА ДОСВІД СУСІДІВ

Bulbeniuk Svitlana. The democratization and the European integration strategy of modern Ukraine: national specifics and experience of neighbors.

The relationship between political strategy of the state (first of all on the basis of studying the experience of democratic transitions) and the foreign policy vector of national development on the example of Ukraine and countries of Central and Eastern Europe is examined. The author seeks to find answers to the question: «What is the ideological guidance for national development of modern Ukraine?»; «Experience are our closest neighbors - Central and Eastern Europe - may be useful in identifying these ideological landmarks for Ukraine?»; «Should such ideological orientations be based on clearly defined ideological and political (doctrinal) bases or be as politically neutral?».

The proposed research structure European integration strategy because of the burning social and political realities of Ukraine distinguish the most problematic areas of political, social, economic and cultural space of national society. Based on the experience of the process of democratic transition and holding of European integration in Poland, Hungary, Romania and other CEE countries are attempting to define «strong» and «weak» sides of these processes for the further consideration of their formulation of national politics and the foreign policy strategy of systemic transformation.

The author's view on the problems and prospects of development of civil society in Ukraine in view of events (in fact - for the most significant recent history of national tests) is presented by late 2013 - early 2014.

Keywords: *democratic transit (democratization), European integration, civil society, Ukraine, Central and Eastern Europe (CEE).*

Питання здійснення успішного демократичного транзиту як провідного вектору національної внутрішньої політики й ефективної реалізації євроінтеграційних прагнень як ключового напрямку вітчизняної зовнішньої політики залишаються в центрі уваги і науковців, і політиків в Україні фактично вже третє десятиліття. Звісно, дискусії з означеної проблематики час від часу загострюються, а згодом – вщухають, заміщаючись більш злободенним на певний проміжок часу порядком денним. Втім, саме окреслені питання залишаються не тільки важливими політико-управлінськими, але й світоглядно-аксіологічними для соціополітичного становлення і розвитку національної державності, а необхідність остаточного їх вирішення назріла вже давно, зайвим підтвердженням чого стали події останніх місяців 2013 року в Україні.

При підготовці цієї статті були використані дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців останніх років (переважно праці 2011-2013 років видання), присвячені розгляду питань здійснення демократичних перетворень та євроінтеграційних стратегій у країнах

Центральної і Східної Європи, а також вивченню проблем розвитку сучасного глобалізованого світу. На особливу увагу заслуговує колективна робота «Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті XXI століття» (2012 р.в.) [1], в якій автори – науковці Польщі, Угорщини, Румунії – пропонують обґрунтований аналіз результатів і наслідків євроінтеграційної політики в своїх країнах, що, беззаперечно, має стати в нагоді для подальших розвідок з означеної тематики для українських дослідників. Варто відзначити і праці вітчизняних науковців А. Гальчинського «Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти» (монографія) [2], М. Лендьел «Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи» (монографія) [3] та колективну роботу «Державне управління та європейська інтеграція: еволюція поглядів» (навчальний посібник) [4], в яких подана системна оцінка спроб здійснення системних перетворень в Україні в останні десятиліття, а також сформульоване авторське бачення майбутніх перспектив демократичного й європейського транзиту нашої країни.

Окрім того, автор використала дослідження таких авторитетних науковців, як А. Турен (розвідка «Соціологія без суспільства», де висвітлюються проблеми і перспективи трансформації сучасного, тобто постіндустріального суспільства) [5] та У. Бек (праця «Влада: контрвлада у добу глобалізації. Нова світова економія» [6], в якій викладений системний – економічний, політологічний, соціологічний – аналіз сьогодення та його ключових «центрів впливу» - «метавлади» і «контрвлади» за авторським визначенням). Для розуміння перспектив укорінення норм і цінностей демократії в українському суспільстві суттєву роль відіграла монографія вітчизняної дослідниці Т. Федорчак «Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні і зовнішні виміри», в якій авторка робить наголос на необхідності врахування при здійсненні системних демократичних перетворень у посттоталітарних як формальних, так і неформальних факторів соціополітичного характеру [7]. У статті російського науковця І. Левіна «Людина і політика в “індивідуалізованому суспільстві”» [8], у свою чергу, представлений огляд альтернативних ідеологій та ідейно-політичних течій, які сформувалися і дістали подальшого розвитку в останні десятиріччя під впливом глобальних змін постсучасності.

Зважаючи на безсумнівну актуальність зазначеної вище проблематики, метою представленої статті є спроба авторського осмислення перспектив демократичних перетворень і здійснення євроінтеграції в сучасній Україні з врахуванням досвіду країн-сусідів. Завданнями цієї статті є: 1) висвітлення проблематики визначення світоглядних й аксіологічних засад (ідеологічного та/або позаідеологічного характеру) системних перетворень в стратегії національного державотворення; 2) розгляд можливостей

запозичення досвіду здійснення демократичних транзитів та розгортання євроінтеграційних процесів на прикладі Польщі, Угорщини, Румунії; 3) з'ясування проблемних та «больових» точок у процесах демократизації й євроінтеграції українського суспільства.

Соціально-політичні зрушення (наразі, на погляд авторки, їх ще зарано остаточно класифікувати – соціальний протест, суспільно-політичний рух, соціально та/або політична революція тощо), які спостерігаються в останні кілька місяців в Україні дали новий, надзвичайно потужний поштовх для активізації дискусій про перспективи й проблеми системної трансформації нашої країни, частиною якої, безумовно, має стати й комплексна національна геополітична стратегія. Власне, на наше переконання, питання геополітичного вибору як зовнішньополітичного вектору національного розвитку та розгортання реальних, а не декларованих, як це відбувалося в останні двадцять два роки, та продуманих реформ і мають розглядатися виключно у тісному взаємозв'язку. Адже Україна, яка історично й географічно перебуває на міжкультурному або навіть міжцивілізаційному перетині Європи і Азії (Євразії) багатьма науковцями та політиками розглядається як лімітроф, «буферна зона» чи навіть «сіра зона», що значно ускладнює як прогнозованість національної внутрішньої політики, так і зовнішньополітичних стратегій.

До того ж, якщо сучасне суспільство, за словами авторитетного французького соціолога А. Турена, набуває «трансекономічних» та зокрема «трансеринкових» ознак [1, с. 6-7], вітчизняний соціум сьогодення – це надзвичайно складний, суперечливий, динамічний трансполітичний і транссоціальний феномен, вектори розвитку якого визначаються і внутрішніми, і зовнішніми акторами. Причому, як це не прикро, пропорція впливів цих внутрішніх і зовнішніх акторів за майже двадцять три роки національної державності засвідчує не на користь перших. Отож не дивно, що ані в часи відносного соціального й політичного спокою (так званих «стабільності», «покращення» і т. ін.), ані в найбільш буремні, знакові миті і періоди новітньої історії в наукових, академічних колах та у вітчизняному політикумі не вщухали дискусії щодо необхідності визначення світоглядних орієнтирів національного розвитку, які дозволили б, перш за все, постати Україні як суверенній і незалежній державі де-факто, а не де-юре.

Якими можуть бути названі світоглядні орієнтири національного поступу; Досвід яких наших найближчих сусідів – країн Центральної і Східної Європи – може бути корисним при визначенні цих світоглядних орієнтирів для України; Чи повинні такі світоглядні орієнтири спиратися на чітко визначені ідейно-політичні (доктринальні) засади або бути максимально політично нейтральними – саме на ці питання спробує відповісти представлена стаття.

На нашу думку, при визначенні світоглядних орієнтирів національного розвитку для України обов'язково мають бути враховані наступні три найважливіші суспільні ознаки,

сформульовані знаним вітчизняним науковцем, професором А. Гальчинським. По-перше, одиниця виміру суспільства – національна одиниця, яка визначається насамперед соціально-економічними функціями. По-друге, цілеутвердження суспільства, що залежить від домінуючої у ньому ідеї соціалізації. По-третє, конструктивізм як здатність «встановлювати порядок у сферах, де насилля, пристрасті чи групова замкнутість призводять до криз чи руйнування індивідів та спільнот» [2, с. 275].

Розглядаючи першу позицію, запропоновану А. Гальчинським, варто зауважити, що практична відсутність ефективних соціальних й економічних реформ, надзвичайна корумпованість економіки й усього суспільства в цілому, різке падіння за два десятиріччя України з позицій однієї з найперспективніших потенційно економік Європи до статусу однієї з найбільш європейських країн нині – це, беззаперечно, неповний перелік найболючіших місць національної економічної системи. Втім, така важлива її складова як так званий «соціальний» або «людський капітал» – те, що передовсім дає підстави доволі оптимістично дивитися на майбутній розвиток означеної національної одиниці виміру вітчизняного соціуму, на можливості інтеграції української економічної системи у світову економіку не в якості периферійного гравця «третього світу», який виконує функції виключно сировинного приладу та джерела наддешевої робочої сили, що ми бачимо сьогодні. На користь такої позиції свідчать зокрема традиційна для українства ментальність сумлінного трударя, з одного боку, та досить високий рівень соціально-професійної мобільності найактивніших верств вітчизняного суспільства, що є здобутком останніх десятиріч, з іншого. Адже, як підкреслює відомий німецький соціолог та політичний філософ У. Бек, конкурентність національних економічних систем у глобалізованій економіці постіндустріалізму, коли метавлада світової економіки домінує над державами, забезпечується «екстериторіалізованою реорганізацією без всесвітньо державних структурних рамок» та формуванням «суспільства індивідів», в якому безмежна мобільність є властивістю капіталу, а не праці» [3, с. 95]. Метою ж розвитку національної одиниці вітчизняного соціуму у найближче десятиріччя має стати, на наш погляд, закріплення за Україною місця у «напівпериферійній зоні» світової економіки поряд з країнами Центральної і Східної Європи, з якими в ідеалі може сформуватися окремий сектор глобального соціального капіталу.

На переконання автора, питання цілеутвердження сучасного українського суспільства, виходячи з позицій домінуючої у ньому ідеї соціалізації, є більш складним у вирішенні у порівнянні з попереднім, бо воно охоплює більш складну царину людських відносин – світоглядно-аксіологічну – ту, яка формується, на відміну від економічної системи того чи іншого суспільства не десятиліттями, а зазвичай впродовж кількох століть. Одним з

ключових питань цілеутвердження українського суспільства наразі є наступне: чи має таке цілеутвердження бути ідеологічно забарвленим або позаідеологічним? Однозначну відповідь на нього, з огляду на надскладні соціополітичні реалії сьогодення, надати вельми проблематично. Адже, з одного боку, в останні місяці 2013 року та на початку року 2014-го ми бачимо надзвичайний суспільний підйом під гаслами національної єдності й спільних євроінтеграційних прагнень, що дає підстави дослідникам проводити певні паралелі з подіями посткомуністичних трансформацій у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. З іншого боку, і через двадцять два роки у значної частини українських громадян домінуючою рисою їх соціополітичної (само)ідентифікації залишається так звана «совковість», рисами якої є домінування патерналістських очікувань, тяжіння до «сильної руки» у владі, ірраціональне прагнення повернутися у втрачений радянський «рай» та схильність обвинувачувати у всіх своїх бідах демократію як втілення всесвітнього «Зла» і незалежність як історичне непорозуміння. Причому подібні настрої підігруються ззовні, що не може не ускладнювати як внутрішньополітичну ситуацію в Україні, так і намагання нашої держави здійснити нарешті доленосний геополітичний вибір.

Втім, необхідно підкреслити, що такі посткомуністичні трансформації, їх характер, динаміка перетворень, соціокультурне середовище, в якому вони відбувалися, їх результати та ставлення до цих результатів громадян названих країн є вкрай відмінними, на що, безсумнівно, мають зважати і національна політична еліта, й українські громадяни нині.

Скажімо, авторитетний польський науковець, правник, громадський діяч А. Боднар характеризує процеси посткомуністичної трансформації у своїй країні як «демократію, привезену Євросоюзом?», наводячи наступні аргументи на користь цієї позиції. 1) Польща і досі працює у напрямі стабілізації національної політичної системи, у зміцненні її демократичних засад. 2) Політичну систему Республіки Польща можна кваліфікувати як «трикутник» міжінституційної звітності, що спирається на наявний конституційний проект та дієву опозицію». 3) Саме Європейський Союз відіграв важливу роль у зміцненні національної демократії [4, с. 36]. Досвід Польщі є особливо вагомим для сучасної України не тільки тому, що це наш найближчий сусід, що поляки й українці (принаймні певна частина наших співгромадян) мають певні спільні ментальні риси (прикладом, релігійність, певний консерватизм та традиціоналізм, звернення до минулого при погляді на майбутнє), але й тому, що саме Польща може стати орієнтиром на складному і доволі суперечливому шляху європейських прагнень українства (не етнічного, а політичного, передовсім!). Особлива увага має бути зосереджена на наступних питаннях. По-перше, як полякам вдалося пережити (і буквально, і соціокультурно) усі труднощі таких системних перетворень

(«шокову терапію», докорінну зміну національної економічної системи тощо). По-друге, і це окремо слід підкреслити, які аспекти (інституційні, процесуальні, політико-правові, соціокультурні тощо) політичної реформи у Польщі виявилися ключовими у процесі остаточного перетворення сусідньої країни у парламентську республіку.

Угорська дослідниця Р. Уїтц, аналізуючи особливості посткомуністичної трансформації у себе на батьківщині, називає ці процеси «повторний прихід великих надій» [4, с. 54]. Як бачимо, простежуються паралелі з поточною політичною ситуацією в Україні, адже початок 2014 р. для нашої держави – це черговий виток (і хочеться сподіватися, що небезпідставний!) національного піднесення після розчарувань наслідками «Помаранчевої революції». Тому цікавим і корисним уявляється досвід здійснення системних перетворень в Угорщині. Отже, за словами Р. Уїтц, досвід трансформаційних процесів в країні значно відрізняється від Польщі: в Угорщині євроінтеграція не стала рушійною силою для докорінних політичних і конституційних змін. Національна політична інфраструктура зазнала значно меншого, аніж польська, впливу загальних європейських стандартів політичного життя [4, с. 73]. Це може стати прикладом і для України, бо для частини вітчизняного політикуму доволі болісними є питання про можливості збереження національної ідентичності українства в умовах європейської інтеграції, що передбачає системну уніфікацію інституційно-організаційних, нормативних, регулятивних та інших рівнів функціонування держави і суспільства.

Як відомо, євроінтеграційна стратегія – це складний комплекс інституційних, політичних, правових, соціокультурних перетворень суспільств, які залучаються до неї. Спробуємо проаналізувати структуру євроінтеграційної стратегії, запропонованої групою вітчизняних науковців [5, с. 136-137], з огляду на злободенні соціально-політичні реалії України:

- політичний комплекс (узгодження стратегічних інтересів і законодавчої бази як окремих держав-членів, так і ЄС загалом);
- соціальний комплекс (наприклад, надзвичайно актуальні для України нині проблеми трудової міграції);
- виробничий комплекс (те, що, власне дуже і дуже турбує як прихильників, так і противників євроінтеграції в Україні – проблеми розвитку і переорієнтації інфраструктури промислового виробництва, транспортних зв'язків, національної енергетичної системи);
- економічний комплекс (не менш дискусійні для нинішньої України питання формування зони вільної торгівлі та перспектив конкурентоспроможності національного ринку товарів і послуг у ній, дуже гостре питання для вітчизняного соціуму про встановлення єдиних тарифів з ЄС);

- фінансовий комплекс (такі рятівні і вкрай необхідні для реанімації вітчизняної економічної системи активізація національного ринку капіталу, відродження позитивного інвестиційного клімату в країні);
- безпековий комплекс (найактуальніші після 1 березня 2014 р. питання модернізації національного військово-промислового комплексу, необхідності розширення військово-технічного співробітництва з іншими країнами та блоками);
- науково-освітній комплекс (одним з найголовніших завдань постає реальне, а не формальне впровадження в життя норм і принципів Болонської системи, відродження й повноцінна інтеграція вітчизняної науки у світовий науковий простір);
- культурний комплекс (потребує об'єктивної оцінки перспектив інтеграції української культури у світову з можливістю збереження національної самобутності).

Повертаючись до досвіду наших найближчих сусідів щодо здійснення посткомуністичної трансформації як провідного вектору внутрішньої політики та євроінтеграції як головного завдання зовнішньої політики держави не можна обійти увагою й перебіг означених процесів в Румунії – нині однієї з найбільш розвинених країн Європи, результати більш ніж двадцятирічного періоду демократичного транзиту якої є, мабуть, одними з найбільш суперечливих у регіоні. Надзвичайна слабкість національних економічних систем, трагічний шлях повалення авторитарних режимів – це те, що «ріднить» Румунію й Україну в їх недавній історії і сьогодні. Які ж уроки помилок і складнощів демократизації та євроінтеграції з румунського досвіду можемо зробити ми, аби їх не повторити? Румунська дослідниця А. Станчулеску зауважує: Румунії право вступу до ЄС фактично було «подаровано» ще до виконання усіх умов членства країною. Позитивним наслідком такого політико-символічного кроку з боку Європи стало зміцнення молоді демократії. Проте демократизація у Румунії відбувалася і відбувається донині з перекручуваннями, з відкладанням на майбутнє вкрай необхідних, хоча і болісних, реформ, що призводить до принесення «в жертву зміцнення недосконалих ще демократичних норм» [4, с. 81]. І хоча в сучасній Україні мова про членство в ЄС не може йтися ані в коротко-, ані в середньостроковій перспективі, втім, на переконання автора, прорахунки румунської політики на шляху євроінтеграції слід враховувати вже сьогодні.

Безумовно, процеси демократичного транзиту та євроінтеграції є надзвичайно складними як в інституційно-процесуальному вимірі, так і виходячи з аксіологічних, нормативно-регуляторних, соціокультурних їх складових. Тому не дивно, що у частині країн Центральної та Східної Європи спостерігається певне суспільне розчарування названими процесами, їх результатами, що також варто враховувати і вітчизняним політикам, і науковцям. Так, відмінними є оцінки демократії та наслідків переходу до цього режиму у країнах регіону, а

максимальна різниця між ними зросла нині у три рази. За даними вітчизняної дослідниці М. Лендъел, «...у постсоціалістичний період збільшення відсотка прихильників демократії було зафіксовано лише у РП (Республіка Польща – С.Б.) та СР (Словацька Республіка – С.Б.), а зменшення у п'яти країнах – Росії, Угорщині, Литві, Болгарії, Україні. Взагалі у країнах Східної Європи ставлення до демократії як політичного режиму було більш негативним, аніж у центральноєвропейських суспільствах» [6, с. 533]. Причому важко виокремити чіткі критерії суб'єктивної оцінки громадянами названих країн «успішності» або «програшності» здійснених реформ. Скажімо, такі оцінки не залежать від темпів реалізації перетворень, адже і в «успішних» Польщі та Словаччині, і в «програшній» Угорщині реформи здійснювалися швидко і в радикальний спосіб, за моделлю «стрибка у прірву», водночас в Литві й Болгарії системна трансформація суспільства відбувалася поступово, «крок за кроком» [6, с. 515]. Отже, оцінки «успішності» або «програшності» залежать, вочевидь, від складніших та значно глибших за своєю природою чинників, які необхідно знати, аби уникнути чергового суспільного розчарування демократією серед українства.

Так, одним з чинників, що вказує на ефективність або неефективність здійснення системних перетворень тієї чи іншої країни у процесі демократичного транзиту, можна вважати громадянську зрілість суспільства, його готовність до не завжди позитивних у короткостроковій перспективі змін соціального й економічного характеру. Іншими словами, мова йде про необхідність становлення громадянського суспільства як надзвичайно важливої умови успішності демократизації суспільства. Адже громадянське суспільство покликано виконувати подвійну роль: по-перше, стати надійним і максимально неупередженим контролером за діяльністю політиків і політичних та державних інститутів як суб'єктів здійснення демократичних перетворень; по-друге, підготувати і зміцнити засади становлення громадянськості, зрілої правової і політичної культури суспільства в цілому й кожного його члена зокрема. Зважаючи на новітню історію демократичного транзиту України та паралельного формування громадянського суспільства, варто відзначити, що в нашій державі склалася доволі парадоксальна ситуація. З одного боку, досвід громадянського протесту під час «Помаранчевої революції», «Податкового майдану», Євромайдану засвідчує, що в Україні, на відміну від наших найближчих сусідів на Півночі та Північному Сході, вже сформоване принаймні ядро громадянського суспільства, яке відчуває важливість своєї ролі у демократичному розвитку національної державності.

З іншого боку, спостерігається значне поширення серед певних верств вітчизняного соціуму настроїв розчарування у демократії, що посилюється конструюванням як у деяких науково-публіцистичних та політичних колах, так і на рівні пересічних громадян прямого причинно-наслідкового зв'язку, коли весь соціальний, економічний, політичний негатив

пострадянського періоду розвитку безпосередньо пов'язується з демократією (або тим політичним режимом, який часто характеризують як демократію на протигагу радянському режимові). Причому у даному випадку розрив українського суспільства спостерігається не стільки за мовно-культурною або регіональною ознаками, скільки за ознакою генераційною (поколінською).

Таким чином, зв'язок між розвитком громадянського суспільства та успішністю демократичного транзиту у кожній конкретній країні є набагато складнішим та багатозаровим, аніж здається на перший погляд. Прикладом, демократизація країни не завжди і не всюди означає розвиток громадянського суспільства. Водночас розвиток громадянських інституцій й їх активна діяльність також не завжди і не всюди гарантує успішність і послідовність демократичного транзиту суспільства. Тому дуже часто у поставторитарних і посттоталітарних країнах, особливо на пострадянському просторі, спостерігається ситуація, описана вітчизняною дослідницею Т. Федорчак: громадянське суспільство може змусити формальну демократію краще «працювати», однак дуже часто його інституції існують більшою мірою на папері чи в «теплих обіймах» держави [7, с. 472]. Саме подібна ситуація тривалий час спостерігалася й в Україні, коли за умов функціонування формальної демократії значна частина інституцій громадянського суспільства відігравала роль її фасаду, не маючи і часто не прагнучи бути справжнім громадським контролером за діяльністю держави. Варто зауважити, що такий стан речей фактично влаштовував й влаштовує нині усі політичні сили, представники яких входили й входять до органів державної влади, незалежно від їх внутрішньо- та зовнішньополітичних орієнтацій.

Сучасне українське суспільство, як бачимо, є соціумом з високим ступенем ризикогенності – генераційні, територіально-регіональні, культурно-історичні, світоглядно-аксіологічні, соціально-економічні розриви, що спостерігаються у ньому, на жаль, не зменшуються (при цьому часто вони підтримуються штучно внутрішніми або зовнішніми політичними силами) і провокують нові конфлікти, стаючи серйозною перешкодою на шляху демократичних й євроінтеграційних перетворень. Одним з найбільш дієвих шляхів подолання чи хоча б мінімізації таких розривів в Україні нині може стати альтернативна класичним ідейно-доктринальним системам якісно нова ідеологія постсучасності – ідеологія «політичного індивідуалізму» або «активного громадянства», що базується на ідеях необхідності розвитку в суспільстві розгалужених НСР (нових соціальних рухів). Як зауважує італійська дослідниця С. Равазі, котра спеціалізується на розгляді проблем інституційних інновацій у політиці «Політичний індивідуалізм при такому баченні виступає не синонімом егоїзму, установки на задоволення суто особистого інтересу, але як поняття,

спираючись на котре, можна регулювати і стимулювати включення громадян у царину вироблення рішень» [8, с. 43-45].

На наш погляд, ідеологія «політичного індивідуалізму» або «активного громадянства» може стати однією з засад світоглядного й аксіологічного характеру соціополітичного розвитку України, формування нової, по-справжньому демократичної й європейської політичної культури як важливих передумов успішності національних демократичного й євроінтеграційного проєктів. Адже саме розвиток політичного плюралізму, симбіоз класичних доктринальних систем (нео)лібералізму, (нео)консерватизму та соціал-демократизму, поширення практики демократії участі на місцевому рівні, зростання індивідуальної й групової політичної активності громадян на основі усвідомлення ними своєї відповідальності за власну долю і долю держави (що, власне, стало моральною силою і головною передумовою перемоги Євромайдану) – це те, що може «зцементувати» вітчизняне суспільство, сприяти інтеграції, а в подальшому (хочеться вірити, що в найближчий перспективі!) й консолідації української нації як державницької, а не суто етнічної соціополітичної спільноти.

1. Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті ХХІ століття ; [пер. з англ.]. – К. : Український письменник, 2012. – 267 с. – Бібліогр. : с. 245-257.
2. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти [Текст] : монографія / А. Гальчинський ; Інститут стратегічних оцінок. – К. : «Либідь», 2006. – 312 с. – Бібліогр. підрядкова. – Наукове видання.
3. Лендшел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи [Текст] : монографія / М. О. Лендшел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с. – Бібліогр. : с. 539-636. – додатки : с. 638-686.
4. Вітер Д. В., Прокопенко Л. Л., Руденко О. М., Усаченко Л. М. Державне управління та європейська інтеграція: еволюція поглядів : навчальний посібник / Д. В. Вітер, Л. Л. Прокопенко, О. М. Руденко, Л. М. Усаченко. – К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс»», 2013. – 153 с. – Бібліогр. : с. 141-152. – 136 назв.
5. Турен А. Социология без общества / А. Турен // Социс : Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С. 6-11.
6. Бек У. Влада: контрвлада у добу глобалізації. Нова світова економія [Текст] ; [пер. з нім.] / У. Бек. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с. – Бібліогр. : с. 378-402 ; покажчик імен.
7. Федорчак Т. П. Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні та зовнішні виміри [Текст] : монографія / Т. П. Федорчак ; Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу. – Івано-Франківськ : Видавництво Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2012. – 543 с. – Бібліогр. : с. 477-543. – 793 назви.
8. Левин И. Человек и политика в «индивидуализированном обществе» / И. Левин // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 6. – С. 37-43.

